

Бојан ЂОРЂЕВИЋ

СЕЋАЊЕ АКАДЕМИКА БРАНИСЛАВА КОЈИЋА НА ХЕРЦЕГ НОВИ ИЗ ПРВИХ ДАНА ОКУПАЦИЈЕ 1941. ГОДИНЕ

Кључне речи: Други светски рат, окупација, дневник, Херцег Нови.

У Архиву Српске академије наука и уметности, под инвентарским бројем 14453 (АСАНУ 14453) чува се машинопис академика Бранислава Којића,¹ који је у време Априлског рата 1941. године био резервни официр речне флотиле Ратне морнарице Краљевине Југославије. Овај спис настајао је делом као низ дневничких записа вођених од 4. марта до 20. маја 1941. године, а онда допуњаван током окупације. У самом кратком предговору Којић вели: „Ове успомене сам писао током скоро целе 1941. године, непосредно, пером и мастилом, у две обичне свеске.” Белешке су прекуцане током 1977. и 1978. године, а редиговане 1980. године, те следеће, 1981. године, депоноване у Архив Српске академије наука и уметности, под називом *Сећања из рајховања (4. III 1941 – 20. V 1941)*. Рукопис има 103 машински куцане стране.

¹ Академик Бранислав Којић био је један од најпознатијих наших архитеката. Рођен је у Смедереву 6. јуна 1899. године, а преминуо у Београду 27. јула 1987. године. Један је од оснивача модерног правца у српској архитектури. У Првом светском рату као ђак био је избеглица у Француској, где је свршио лицеј у Поатјеу и српску гимназију у Ници. У Паризу је, на Уметничкој школи, студирао архитектуру. По повратку у земљу запослио се најпре у Архитектонском одељењу Министарства грађевина, али је убрзо основао свој пројектантски биро заједно са супругом Даницом, такође архитеком. Њих двоје су, заједно са Миланом Злоковићем, Јаном Дубовијем, Душаном Бабићем и Драгишом Брашованом, формирали Групу архитеката модерног правца. Којић је био професор Архитектонског факултета у Београду. Бавио се и научним радом, проучавајући балканску и српску сеоску архитектуру. И своју кућу у Задарској улици у Београду, у којој је провео шест деценија, пројектовао је у фолклористичком маниру. Пројектовао је Уметнички павиљон „Цвијета Зузорић” на Калемегдану, Уролошку клинику у Београду, Палату листа „Време” у Београду (то је данашња зграда „Борбе” на Тргу Николе Пашића), као и Планинарски дом на Копаонику.

Свој дневник Бранислав Којић почео је, како се види, да води још пре избијања рата, када је 4. марта 1941. године прекинуо одмор на Планици, у Словенији, јер је добио позив да се јави у Базу речне флотиле у Новом Саду, где је имао ратни распоред. У том делу својих сећања, Којић описује стање у војсци пред потписивање Тројног пакта, закулисне игре, тињајући сукоб српских и хрватских официра, и слично. Његова сећања сведоче о лошој припремљености војске за рат: „Много шта ишло је на-трашке, јер нико није вршио своје дужности више од минимума. У том погледу активни су официри били гори од резервних. Није се знало ни ко пије ни ко плаћа, ни у распореду људства, ни у опреми, ни у материјалу... А о врло важном елементу – тајности – није могло бити ни речи. И слушкиње у Новом Саду после три дана знале су шта радимо.”

Пуч од 27. марта Којића је затекао на једнодневном одсуству у Београду, и у том погледу његова сећања су слична свему што се о том дану зна – о општем одушевљењу народа, демонстрацијама, али и потајном страху од избијања рата.

Напад сила Тројног пакта 6. априла Којић је дочекао опет у бази у Новом Саду и од тада почиње свакодневно да прави белешке и води дневник. Види се да је готово одмах наступио потпуни распад система и да је војска једва успела да реквирира један воз за повлачење морнара из базе. Којић је сам, уместо да буде са војницима, 9. априла отишао у Београд, где је сутрадан нашао жену која је преживела бомбардовање. На неколико страна Којић описује разрушени Београд и општу пљачку која је наступила и закључује да се у општем слому показао најгори вид карактера српскога народа, али и државе: „Чињеница да у нападу и после напада на Београд нико није био од позваних на свом месту: ни полиција, ни пожарници, ни помоћне службе, ни власти икакве врсте, представља ипак највећу југословенску срамоту целог рата!”

Од 11. априла до 17. априла трајало је Којићево повлачење сопственим аутомобилом преко Босне на Приморје, то јест у Херцег Нови. Пут га је водио преко Шапца и Богатића, и преко Дрине у Зворник. Све време је желео, како сам вели, да се дочепа Боке. Намера је била, наиме, да се они који стигну у Боку укрцају на неки брод и оду у Египат, те се прикључе енглеској војсци! Пут их је затим водио у Сарајево, које је такође издржало немачко бомбардовање. На Палама су официри из Којиће-ве јединице остали два дана, и већ ту схватили (14. априла) да је ситуација „рђава”, да од даље борбе нема ништа и да се припрема капитулација. Упркос страху од побуне Хрвата у Херцеговини, већи број официра одлучио је да иде даље према Боки, преко Гацка: „Иза Невесиња нам није било јасно шта је тамо, па смо зато бежали све даље на југоисток.”

У Гацком их је стигла вест о капитулацији, а пут је настављен преко Автовца и Билеће ка Игалу. Додатну потешкоћу изазвала је вест о општој побуни у Требињу. Зато су Којић и другови пробали да преко Црквица стигну у Рисан, али је пут био толико лош и разлокан од кише да су, хтели-не хтели, морали према Требињу, где се, на срећу, испоставило да је све мирно. Из Требиња су ишли у Граб, па у Конавле, „кроз клисуру ка селу Мрцине које лежи изнад Конавља.” Пут је протекао неочекивано мирно и мала поворка аутомобила стигла је 17. априла у Игало, сместили су се у хотелу, где се Којић, како каже, присећао лепих дана са летовања. Сутрадан, Којић је отишао у Ђеновиће, и ту га је дочекала окупација и улазак Италијана у Боку. Од 19. априла 1941. године, Којић описује своје догодовштине у Херцег Новом (ту је он из Ђеновића већ 20. априла прешао и да станује).

Иако пуно пише о себи, о свом положају, нервози и страху од заробљавања, ипак неки делови ових његових сећања могу бити интересантни и као сведочанство о првим данима окупације у Херцег Новом и околини. Та сећања пружају слику града који живи у стању ни рата ни мира, у несрећеним приликама, града који је препун војске – наше и италијанске. У њему привремено бораве и Енглези пристигли из амбасаде у Београду, града у коме се налази конгломерат какав се ретко виђа у нормалним временима и приликама. Више пута Којићу се чини да је „летња сезона”, толико је људи у Херцег Новом. Иронија је да су сви официри и војници југословенске војске били од стране италијанских војних власти проглашени ратним заробљеницима. У почетку нису били затварани, па је тако много њих успело да оде кућама и избегне одлазак у ропство. То се, на крају, десило и са самим Браниславом Којићем, који је без дозволе италијанских власти, илегално, са још једним официром, напустио Херцег Нови 19. маја 1941, и следећег дана стигао у Београд. Врло је занимљива једна од последњих његових белешки, по преласку границе и уласку у Србију, у којој се зачуђено увиђа да је стање у окупираној Србији готово нормално: „Ево ускоро и Ужица и одмах србијански шти-мунг: препуно света у возу, на станици се продаје свашта, а за нас најинтересантније fine кифле од белог брашна! Ми то одавно нисмо видели, јер смо само проју доле (у Херцег Новом; прим. Б. Ћ.) јели.”

У прилогу доносимо само оне делове Којићевих сећања који се одnose на стање у Херцег Новом (86. до 102. страна машинописа), то јест који имају универзалнији карактер и могу да бар донекле буду сведочанство о једном кратком периоду овога града у почетку окупације. Прекиде између делова означили смо са три тачке у косој загради: /.../ Ни у чему нису вршене стилске или граматичке измене.

Бранислав Којић
 СЕЋАЊА ИЗ РАТОВАЊА
 (одломци)

Субота, 19. априла 1941. год. – лепо време и даље

Ишао у Нови... Неодлучност... У Новоме је било много више народа. Нарочито официра и подофицира. Долазили су са свих страна. Циркулација на путу је нормална. Нико никога не дира. Италијани полако пристижу. Морнарице још нема /.../

20. април 1941. год. Недеља – Наш Ускрс – Сунчан дан

Ја сам се решио да пређем у Нови – али да не кидам везе са Ђеновићем... Имао сам више пријатеља у Новоме /.../

О стању у Босни – односно Хрватској – причају се страшне вести: безвлашће, пљачка, хапшења, убијања, митраљеви на друмовима. На Црну Гору нико није ни помишљао. Сви су чекали да прође који дан /.../

Хотел је био препун. Трпезарија је брујала као да је летња сезона, а не избеглиштво и пропала држава! Била су два већа стола Енглеза² /.../

21. април 1941. год. – понедељак – леп дан

У току дана по Новоме. Изишао је проглас да смо сви заробљеници. Варош је пуна официра. Седе пред кафанама и шетају улицама. Италијани су у Соколском дому и у касарни код српске цркве /.../

Међу избеглицама и официрима нервоза у погледу могућности повратка. Бартош³ мења одела – час официр, час у цивилу /.../

22. април 1941. – уторак

Од познатих у Новом су, осим раније поменутих, Драгиша Стојадиновић⁴ са женом, сином и снајом /.../

Храним се у хотелу са Владом⁵ и његовим друштвом. Влада устане рано па набави проје, млека, сира, и главно: доста младог црног лука,

² Били су то чланови и особље британске амбасаде у Београду.

³ Милан Бартош, правник. Пре рата члан Велике масонске ложе. У току Другог светског рата био је у заробљеништву. После рата изасланик на Париској мировној конференцији и министар.

⁴ Брат председника југословенске владе Милана Стојадиновића. Био је уредник листа „Време”. После Другог светског рата више година је био заточен у затвору у Сремској Митровици, где је покушао самоубиство. Након изласка из затвора, отишао је у Аргентину.

⁵ Владета Лилић, студент. После Другог светског рата био је фотограф у Америчкој читаоници у Београду.

па се њега наједемо пре сваког обеда, а и уз обед... Нисмо били гладни, али се осећала ипак оскудица и цене су по мало стално расле. Редовно се о обедима пило и добро црно вино /.../

Стража италијанска чувала је бајаги Енглезе у хотелу. Међутим, нико никога није узнемиравао, а стража је чак после ручка и спавала често испод смокве код степеништа што води на море /.../

23-24. април 1941. год. – лепо време и даље

Исти живот у хотелу и у граду /.../

25. април – петак – 1941. год. – лепо време и даље

Баш на силазу близу хотела на плажи спазимо да стоји већа група камиона. Склоним се у страну, и погледам: пуни наших официра. Најпре Енглези – посланик, особље, колонија – онда наши ђенерали, па редом! Призор и факат су нас ипак импресионирали! У вароши чусмо да је остао мали број – зато што за све није било места. Одведени су, говорило се, за Драч и Тирану, па ће после у Италију. Осећало се и у кафанама и на улици да су многи одведени, али су и одлазили – бежали многи на траг кући и поред свих вести о тешкоћама и опасностима путовања. Многи људи нису знали шта им је било са породицама 6. априла и после, и ти су без размишљања одлазили. Ја сам с те стране био спокојан и зато сам хладно седео и чекао развој ка бољој извесности /.../

26, 27, 28. април 1941. год. – Херцег-Нови

Прешао сам 27. на спавање⁶ у Херцег Нови код цркве, у Марка Цара улици бр. 7, код гђе Милке Рундо /.../

Хранио сам се највише код Пјешавца код станице и у кафани на углу пред црквом /.../

29. април 1941. год. – Херцег-Нови

Мисли су ми стално горе, у Београду! Никаквих сигурних вести нисмо добијали – директно поготову ништа. Причало се да су Јевреји добили жуте траке и да раде на рашчишћавању рушевина и улица, да су кафане прорадиле, да има хлеба по пекарама, да је постављена комесарска влада са личностима углавном тачним.⁷ Ова последња вест, сећам се, да

⁶ До тада је Којић спавао у свом аутомобилу, плашећи се да га неко не украде! Касније је продао аутомобил.

⁷ Мисли се на Комесарску управу коју су Немци успоставили под вођством предратног југословенског министра унутрашњих послова Милана Аћимовића. Како ова управа није имала готово никаквих успеха, а буктао је и устанак, то је септембра 1941. године замењена владом на чијем је челу стајао генерал Милан Недић.

ми је била пријатна, јер сам сматрао повољним да су Срби посредници у управи земље. Радост што ми је женица и сва остала родбина остала жива и здрава 6. априла – сад је већ прошла, па сам се почео бринути како су прошли под окупацијом /.../

30. април 1941. год. – Херцег-Нови, диван сунчан дан

Командант места – неки мали италијански официр, пошто је експедирао скоро све сувоземне и ваздухопловце, хтео је и нас да покупи у логор у Мељинама. Бјеговић му је, међутим, објаснио да смо ми под командом њиховог адмирала и да је он казао да се не дамо од никог одводити. И овај је то прихватио. Међутим су други довођени из Херцеговине и Црне Горе и затварани привремено у хотел „Боку”, у жандармеријски санаторијум и у артиљеријску касарну у Мељинама /.../

Седали смо често на оном камену на плажи. Лаза⁸ се и купао, а ја нисам. Али сам ту много размишљао о минулим данима које сам ту са Дацом⁹ проводио. Понекад сам гледао у море и видео је како се брчка, „плива у дубоко”, ужива у води и смеје се и плази на мене /.../

5. мај 1941. год. Херцег-Нови, понедељак

Дошло прво писмо од Даци са повољним вестима. Поново сам радостан као 10. априла у Београду! Све ће ипак бити лепо /.../

Поред главне садржине – која ме је толико узбудила и расположила – сећам се да ме је и зачудила вест колико се већ познатих налази у Београду! За решење повратка по сваку цену недостајали су ми стварни подаци о ситуацији која би ме чекала у Београду. Сећам се да сам у својој глави правио комбинације о мојој евентуалној улози у раду на унапређењу села и пољопривреде у Србији, и да сам о таквој могућности писао Даци да се обавести, па да ми јави! Накнадно сам се уверио како су то биле рђаве претпоставке и како у том погледу нисам имао добру представу о исходу рата и о врсти и изгледу окупације.¹⁰

6. до 14. маја закључно – Херцег-Нови, више ружно време.

Даљи дани пролазили су у нервози због неодлучности нашег даљег опстанка... Неке сувоземце су пуштали из Мељина, као Хрвате, Црногорце итд, али под условом да дају неке изјаве. Много смо око тога расправљали. Извесни цивили су пролазили из Црне Горе, Котора, Рисна.

⁸ Лазар Ђокић, официр.

⁹ Даница, супруга Бранимира Којића, такође архитекта.

¹⁰ Бранимир Којић је по повратку у Србију остао на Универзитету, који међутим није радио током окупације. Није се јавно ангажовао, али је августа 1941. године потписао антикомунистички Апел српском народу.

Гласине о могућностима нашег отпуштања кући и вођења у заробљеништво мешале су се непрестано. Није чак, чини ми се, ни италијански адмирал знао како ће се ствари развијати. Немци су стално пролазили на север задржавајући се често у Новоме. Сећам се оне колоне мотоциклиста који су се одмарали и прали, заједно са својим машинама, на самоме пристаништу /.../

Хлеб је био постао врло рђав – проја, па буђава – сећам се да га нисам могао гутати /.../

Осмог маја је била сахрана официра Спасића, који је извршио самоубиство потапајући разарач „Београд”. Извршио је тај подвиг он Србин са још једним Словенцем¹¹ /.../

Хотел на плажи је већ био скоро пуст /.../

Хранимо се све горе. Меса је нестало, а и рибе такође /.../

У Ђеновић смо обично ишли лађом или некако аутобусом – цивилним или италијанским – а враћали се пешке. У повратку свратимо у хотел у Зеленику, па мезетирамо сира и вина... Па после кроз тунел, па или поред плаже или кроз шуму изнад Савине у горњи крај Новог /.../

15. мај 1941. год. – Херцег-Нови – леп сунчан дан

Очекивали смо да нас сваког јутра могу позвати и повести...¹² По подне сам седео у својој соби, па писао Даци дугачко писмо – као опростајно на ко зна колико времена – али куражно и са пуно вере у добар исход свега. Било је дивно време и преда мном је била цела Бока са Ловћеном у дну /.../

16. и 17. мај 1941. год. у 18 ч. – недеља

Свако вече растајали смо се у ишчекивању да ће нас сутра ујутру избудити жандари ради скупљања за затварање. И сваког јутра још ништа... Били смо сви решили да идемо куд нам је суђено и куд нас памет учи, а не срце... Шетали смо, разговарали, гледали италијанске војнике, испраћали наше на станици и чекали. У недељу пре подне чусмо да су наше молбе код карабинијера у Тивту... Договорисмо се да сутра одемо у Тиват и видимо шта је. Можда ми као будале овде баш чекамо да нас одведу, а тамо нам одсуство одобрено! Стојали смо дуго на зиду, слуша-

¹¹ Ради се о подвигу и жртви двојице поручника Ратне морнарице Краљевине Југославије, Милана Спасића и Сергеја Машере, који су 17. априла 1941. године у боко-которском заливу потопили разарач „Загреб” (а не „Београд”, како пише Којић!). Тело Сергеја Машере никада није пронађено, а Милан Спасић сахрањен је на гробљу на Савини. Испратили су га грађани Тивта и Херцег Новог, као и почасни вод италијанске морнарице.

¹² У заробљеништво.

ли неку пуцњаву на мору и поново се решили да покушамо да се легално вратимо кући /.../

19. мај 1941. године – киша пљушти до 14 часова поподне

Отворим писмо¹³ брзо, прочитам и пронервозим се. Било је тужно. Жена ми је очигледно изгубила кураж кад је добила моје вести о одвођењу – и звала ме да се вратим. Моме расположењу задњих дана мало је требало, а после слике коју ми је дало ово писмо решио сам се да идем кући /.../

Киша је непрестано пљустала. Идући брзо знојио сам се испод мог кишног мантила, а са шешира ми је лила киша за врат. Брзо набих мој руксак и онај плед од платна, опростих се са газдарицом рекавши јој да идем у Тиват – да бих заварао траг /.../

А онда се све на јуриш сврши – ручасмо и полако сиђосмо на станицу.

¹³ Женино писмо.